

Борислава ЛИЛИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ ПИРОЋАНЦИ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912. ГОДИНЕ

Као значајне последице Првог балканског рата 1912. јављају се ослобођење делова српског народа у Старој Србији и Македонији и укидање феудалног система. Међутим, нерешено питање граница са Бугарском избило је као прворазредни проблем, што ће бити разлог за избијање, у јуну 1913, Другог балканског рата.

Кључне речи: Балкански савез, Први балкански рат (1912), Стара Србија, Македонија, Пироћанци, Моравска дивизија

У једновековном постојању обновљене српске државе 1912. година била је од изузетног значаја за решавање њених односа са Отоманском државом. За Краљевину Србију година 1912. значила је не само последњи рат са Турском већ и окончање свих проблема који су до тада имали обележје међудржавних односа, а који су превазилазили уобичајене оквире двеју суседних земаља због специфичности која је у великој мери одређивала и карактер унутрашње и спољне политике. То је било постојање српског народа у Турској и његов неодређен грађански и правни положај, што је и погоршало српско-турске односе јер је Србија у својој национално-политичкој акцији стално помагала српски народ под турском влашћу.¹

Југословенска историографија се деценијама успешно бави проучавањем Првог балканског рата, поредећи га по значају са Првим срп-

¹ В. Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912. године*, Први балкански рат, књ. 19, САНУ, Београд, 1991, 4.

ским устанком. Не може се спорити да је Први балкански рат завршна етапа започетих ослободилачких устанака против Османлијског царства. Српски научници су током 90-тих година XIX века покренули идеју за стварање Балканског савеза. Међу првима је Стојан Новаковић указао на неопходност успостављања слоге међу Србима, Грцима и Бугарима, на стварање осећања федеративних интереса код њих, а пре свега на уклањање суревњивости и раздора око укључивања турске територије у оквиру својих држава, а да се будуће границе не одређују на основу етнологије, него равнотеже.² Идеје о Балканском савезу изнео је после Новаковића Милан Пироћанац, познати политичар, чији је отац родом из околине Пирота.³ Иза њега – плејада државника и публициста, попут Владимира Карића, Јована Цвијића, Светислава Симића, Јована Ристића, Мил. Миловановића, М. Гарашанина, изнела је своје предлоге о Балканском савезу у дискусији која се тада повела у Србији поводом њене спољне политике.⁴ Ситуација на Балкану погоршала се после Младотурске револуције и анексионе кризе. Срби у Старој Србији били су изложени нечувеним насиљима, а 1911. године дошло је и до оружаног покрета Албанаца,⁵ који су се наставили и у првој половини 1912. године.

Због стања у Турској, српска влада је у другој половини 1911. године започела преговоре са Бугарском око постизања заједничког споразума. Преговори, које је у име српске владе водио Милован Миловановић, успешно су завршени у марту 1912. године. У међувремену је била закључена и војна конвенција Србије и Бугарске, а с обзиром на то да је била готова и већина осталих споразума међу балканским државама које су чиниле Балкански савез, рат је могао да почне.⁶ Пре почетка

² Шар-планинац, *Грчке мисли о етнологији Балканског полуострва*, Отаџбина, књ. XV, 1890, 69–73. Ова расправа Стојана Новаковића, који се потписао псеудонимом Шар-планинац, објављена је поново 1906. године под старим именом аутора, али под другим називом: *Балканско полуострво и етнографски спорови, Српски, Грчки и Бугарски*, у књизи: С. Новаковић, *Балканска историја и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906; Михаило Војводић, *Научници Србије и Први балкански рат*, Први балкански рат, књ. XIX, САНУ, Београд 1991, 36.

³ С. Петровић, *Милан С. Пироћанац*, Осврти, бр. 2, Пирот, 1934, 31–34.

⁴ Михаило Војводић, нав. дело, 38–40.

⁵ Д. Ђорђевић, *Пацић и Миловановић о преговорима за Балкански савез 1912*, ИЧ, IX–X, 1959, 457–486.

⁶ А. Лаиновић, *Грађа о балканској политици у вези са албанским бунама 1910. и 1911. године*, Годишњак Архива Косова, I, II, 1970, 273–295.

рата Србија је дефинисала свој програм реформе за Стару Србију, чиме је јавно документовала своју интересну сферу у Европској Турској.⁷ Тако је Балкан 1912. године постао позорница великих догађаја које је цео свет пратио са највећом напетостију.

Давно није било рата који се тако дубоко усекао у људске осећаје и од чијег се исхода толико очекивало као што је то био овај, вођен у знаку коначног ослобођења хришћанског Балкана од петовековног ropства Османског царства – Турске.⁸ За непуна два месеца, балканске државе разбиле су петовековну турску силу, пред којом је некада дрхтала читава Европа. Прва армија водила је 22. октобра 1912. године главну битку на Куманову где је потпуно разбијена турска Вардарска армија, да би после неколико недеља била потпуно уништена код Битоља.⁹ На опште изненађење Европе, рат је показао способност и војничку спремност балканских држава, посебно српске војске која је великом брзином ослободила Стару Србију, а затим продирала у Македонију и према јадранској обали. После сјајних победа Србија је ставила до знања да више није у питању начело о спровођењу реформи под којим се ушло у рат, већ и чињеница да је турска територија највећим делом прешла у руке балканских држава.¹⁰ Историјска колевка старе средњовековне српске државе, Стара Србија, постала је врло брзо *нова* Србија.¹¹ За десет дана српска војска је у своме победоносном лету постигла сјајне успехе, који су ретки у историји ратова; ослободила је Приштину, Куманово, Феризовић (Урошевац), Призрен, Ђаковицу, Скопље, Тетово, Гостивар, Штип, Велес, Битољ...

Током Првог балканског рата народ пиротског краја дао је изузетан допринос; Пироћанце су красили родољубље, војничка храброст и дисциплина. Национални понос био је такав да је мобилизација извршена у најкраћем року. У тренутку када је објављена, традиционално окупљање под заставом у присуству Пироћанаца дало је мобилисанима велики морални подстрек а учесници и сведоци ових догађаја оставили су записе о њима: „Мобилизацију су огласила звона, запаљене буктиње, развијене заставе. Наша јужна граница дочекала је да види ту давно оче-

⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 2. Београд 1985, док. 467; М. Војводић, нав. дело, 44.

⁸ Ј. Радоњић, *Прошлост Старе Србије*, СКГ, књ. XXIX, св. 10, 1912, 754–780.

⁹ Душан М. Шијачки, *Балкански рат 1912–1913*, Београд 1922, 311.

¹⁰ М. Војводић, нав. дело, 44.

¹¹ М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912*, I–III, Београд 1931, 172.

кивану своју снагу на коју се она толико година ослањала. Првих дана октобра у 1912. години као из земље изниклоше шатори, бели као овце дуж целе границе. Свуда песме, свуда свирке, свуда ватре, оне дивне и чаробне ватре без којих се не може ни замислити рат“.¹² Мобилизација славног 3. пешадијског пука Пироћанаца, названог „Летећи“ и „Гвоздени“ због брзине прелажења положаја и своје храбрости, чија је застава првог позива одликована 1912. године златном медаљом за храброст,¹³ по сећањима Драгиње Аранђеловић изгледала је овако: „Мобилизација 1912. године обављена је по ноћи. Као 12-огодишња девојчица носила сам цвеће и испраћала војску желећи да се Турци што пре отерају из Старе Србије. Код кафане *Солун* срела сам се са професором Костом Костићем и његовом супругом Наталијом, професором историје пиротске Гимназије која је испраћала свог супруга у рат. Отмена, образована, забавна и великог знања, умела је да нам усади кроз свој предмет љубав према отаџбини. Са њених смо часова схватили да је историја учитељица живота. Није пропустила да ми каже да и ми ђаци, са букетима цвећа, у овом великом одушевљењу стварамо будућу историју“.¹⁴ О мобилизацији у Пироту Виден Тошић пише: „Зборно место било је код касарне, а одавде смо кренули у Барје, где смо остали два дана. Трећег дана кренули смо на границу, где смо стигли 13. октобра и код Мердарске карауле разапели смо шаторе и остали све до објаве рата 16. 10. 1912. године.“¹⁵ Пироћанци су највећим делом мобилисани у оквиру 3. пешадијског пука, који је био састављен од људства из Округа пиротског (срезови – Нишавски, Лужнички, Белопаланачки и део Среза сврљишког), у саставу Моравске дивизије II позива. По објави мобилизације, у Пироту је лекарска комисија прегледала све мобилисане, међу којима је било и болесних и неспособних за рат. Такав случај био је код Лазе Васиљевића из села Сукова, код кога је комисија утврдила да болује од туберкулозе, али Лазино родољубље и жеља за ослобођењем Косова била је јача од болести и њему је, као и многим добровољцима из Пирота, дозвољено да оде у ослободилачки рат.

¹² Драгиша Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског 1912–1920*, Ниш 1924, 16–17.

¹³ Драгана Самарцић, *Војне заставе Срба*, Београд 1983, 174.

¹⁴ Драгиња Аранђеловић, *Моје сећање*, рукопис, 4.

¹⁵ Виден Тошић, резервни пешадијски потпуковник, по завршетку ратова 1912–1918. године, водио је дневник који се чува у кући у оквиру породичне архиве породице Тошић у Пироту.

Лаза Васиљевић је погинуо на Облакову, а о њему је анонимни Пироћанац оставио ову песму:

*На Косово хоћу! Чекају нас браћа
Господо лекари, ви велики кућа и лечење јесу оно
ишло ми треба.
Преклињем вас Богом! О тако вам неба!
Не гледајте ишло су слаба моја плућа.
Мобилизација све Србе сад зове.
На Косово хоћу! Чекају нас браћа!
Та због тога кући мени се не враћа.
Зар да сад оставим све другове ове?!
Скопље, Велес, Прилеп – он ко борац прође,
ал, на Облакову смрти њему дође.
Лепа земља наша нека му је лака!¹⁶*

На почетку рата у правцу дејства Моравске дивизије II позива груписане у топографски јаком рејону Мердаре–Мировце–Васиљевац, укупна јачина турских снага била је 16–18 хиљада људи и 18 топова, према 70.000 људи и 96 топова, чиме је располагала Трећа српска армија.¹⁷ У току мобилизације и концентрације долазило је до малих сукоба дуж целе границе, нарочито око караула. Из једног таквог сукоба развиле су се 6. 10. 1912. године код села Мердаре јаче граничне борбе у којима је пре објаве рата учествовао 3. пешадијски пук Пироћанаца.¹⁸ Снаге непријатеља снажно су нападе предстраже 2. и 3. пука Моравске дивизије II позива јужно од мердарског и боровичког утврђења, с тежњом да заузму гранични гребен. С обзиром на то да се Моравска дивизија II позива налазила на топографски неподељним и плитким положајима, командант дивизије, пуковник Милован Недић, одлучио је да енергичним нападом одбаци непријатеља и овлада граничним гребеном који би му послужио као полазни поло-

¹⁶ Д. Драшковић, *Мобилизација пред рат 1912*, Србија у ратовима 1912–1918, Ваљево 1972, 13–19; Светислав Петровић, *Историја Пироћана*, Грађа, рукопис, 93, МПП.

¹⁷ Душан М. Шијачки, *Балкански ратови*, 298.

¹⁸ Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912*, Нови Сад 1913, 48–54. О концентрацији српске војске видети: Душан Путниковић, *Ратни мемоари*, књ. I; Рат са Турском 1912, Ниш 1938, 65–70.

жај за напад.¹⁹ Када је Моравска дивизија II позива почела напад, непријатељ се повукао у рејон северно од села Мердаре. У зору је непријатељ учинио одлучан покушај да заузме мердарску караулу и боровички шанац. Убитачном ватром непријатеља 3. пешадијски пук доведен је у критичну ситуацију, због чега је пуковник Недић одлучио да уз помоћ 12. пука Шумадијске дивизије 1. позива пређе у противнапад на целом фронту. После оштрих борби дивизија је поново заузела граничну линију, са знатним губицима (25 погинулих и 60 рањених).²⁰ Велику улогу у бици на Мердарима одиграла је присебност резервног пешадијског капетана Милана В. Ђорђевића, командира 2. чете 4. батаљона 3. пешадијског пука. На челу своје чете, 17. октобра пре подне, када је настао неред на левом крилу Моравске дивизије II позива, услед гласа да су се Арнаути појавили у позадини, успео је Ђорђевић да сакупи разбегле чете 4. батаљона, и као најстарији резервни официр преузео је команду над 4. батаљоном, извео га из јаруге и заузео положај пред боровичким утврђењем.²¹ Поподне су Ђорђевић и Илинчић са својим батаљонима извршили контранпад и уз јуриш на Арнауте дефинитивно их одбили. Командант левог крила Душан Васић честитао им је на великом успеху, изјавивши „да би се без тога јуриша велика победа на Мердарима претворила у пораз“.²² Командант Моравске дивизије II позива М. Недић рекао је том приликом: „Капетан Ђорђевић је официр у коме су оличене у највећем степену све врлине које увек воде ка победи – јунаштво, самопрегор, искреност и другарство“.²³ У својим *Рајним сећањима* о походу на Приштину Виден Тошић је записао: „Око 8 часова 23. октобра кретосмо се преко наше границе, са задатком да ослободимо Приштину. Наше су се колоне пробијале кроз кланце и брдовите терене покривене шумом. Око 5 часова поподне почеше нас Арнаути гађати из кућа, а ми се тргосмо од изненађења. Заноћили смо пред Приштином на 5–6 км а сутрадан кретосмо даље. Пред нама се појави огромна равница – то је наше свето Косово поље. Дана 24. октобра 1912. године

¹⁹ *Илустрирана историја Балканских рајова*, књ. II, приредио и уредио Душан Славнић, Београд 1913, 17–20.

²⁰ Борислава Лилић, *Пироћанци у рајовима 1912–1918*, Београд 1989, 23.

²¹ Детаљније о овом сукобу видети у: Д. Шијачки, *Балкански рај 1912–1913*, 310.

²² Нав. дело, 311.

²³ Нав. место.

покајан је Видовдан 1389. године. Турци су срамно са Косова побегли, а ми полегасмо да се у пољу одморимо од заморног хода. Целу наредну ноћ, без одмора, по киши и блату пешачили смо, али и поред умора срце нам озари српска песма коју запева неки редов 3. пука Пироћанаца:

*Мој јаблане, шири гране, љави дебљи хлад,
Нека ми се нахлађује мој ђидија млад.*

Умор одједном несташе и сви заиграше српско коло. Били смо одушевљени јер ускоро стижемо у Душаново царство да помогнемо остварењу вековних српских идеала и осветимо Косово. 24. октобра ушли смо у град краља Милутина – Приштину, а наш Пироћанац, мајор Ђира Даскаловић, први је истакао нашу пуковску заставу на Муратово тулбе. Из оближње школе наишао је учитељ са децом и придружио се одушевљењу 3. пука Пироћанаца. Сви радосно запевасмо песму:

*У ранама на бојништу лежи рањеник,
не дражи га гром љушака ни убојни крик.²⁴*

Падом Приштине остварен је велики сан српског народа, ослобођено је Косово. После истицања заставе 3. пешадијског пука, свечаним поменом кнезу Лазару и косовским јунацима у Муратовом тулбету, залечене су петовековне ране српског народа.²⁵ Тада је настала песма анонимног Пироћанца:

*Ми смо на Косову.
За слободу браће Србија се крену,
кад на Гази-Мехмедан љобеднички сјиже.
Тад командир Милан свој звонки глас диже,
џе весело викну у џом светом џрену:
„Јуначка четџа, сјџој! К нџзи! Каје скини!“
Најслађи „Оче наџ“ саслуџа се џада,
сласџ на дуџу срџску џродуџи да џада,
јер кајеџан кликну: „Богу на висини,*

²⁴ В. Тошић, *Рајини дневник*, 16, Породична архива у Пироту.

²⁵ Ј. Томић, *Рај на Косову и Сјарој Србији 1912*, 116–131.

*браћо, нек је хвала. На Косову ми смо!
Крвљу најтопљена ова земља светиа,
чекала је славу србијанских четиа!
Обилићу, Царе Лазо с вама сви смо!“
Када Милан Ђорђевић то, узбуђен рече,
цела четиа сама без команде клече.²⁶*

Када је 22. октобра 1912. године отпочела Кумановска битка, Моравска дивизија II позива, после граничних борби и маршева по тешком терену, прикупљала се и одмарала у рејону Приштина. Моравска дивизија II позива са армијском коњицом кренула је 24. 10. ујутру правцем Липљане–Урошевац–Качаник–Скопље. Марширајући знатно испред Моравске дивизије II позива, део армијске коњице је истога дана ушао у Феризовић (Урошевац), на чијим су кућама биле истакнуте беле заставе у знак предаје.²⁷ Идући по киши и газећи набујалу реку Ситницу, Моравска дивизија II позива наставила је наступање кроз Качаничку клисуру. После дугих и тешких маршева, 28. октобра завршила је своје наступање у долини Вардара и сјединила се са Првом армијом. Иако ниједна њена јединица није учествовала у Кумановској бици, Трећа армија је ослобођењем Приштине и наступањем према Скопској Црној гори изазвала масовно бежање Албанаца,²⁸ другог дана Кумановске битке, и тиме допринела турском поразу код Куманова. О Кумановској бици учитељ Јован Поповић, Пироћанац, резервни потпуковник по свршетку ратова 1918. године који је у свом 14. пуку Светог Николе учествовао у овој бици, записао је: „Већ два дана воде се страховите битке пред Кумановом. Војници причају између себе да ни у паклу не може бити горе. Гранате падају око нас, а ситно камење раздробљено гранатама стално нас је засипало. Код Турака је било још страшније. Пред зору чусмо звук трубе. Помислили смо да нас Турци поново нападају. Знак повлачења турској војсци на труби одсвирао је Иса Бољетинац, који је знао знак одступања турске војске. Уз бурне покличе одушевљења, бацисмо се на Турке који су хаотично бежали у неред. Јурили смо их све до Скопља, а за нама је на белом коњу ушао у Куманово регент Алексан-

²⁶ С. Петровић, *Историја Пироћка*, 94.

²⁷ В. Тошић, *Рајини дневник*, 17.

²⁸ *Дневник наших победа*, књ. I, Београд 1913, 179–188.

дар, кога су дочекали парламентарци везаних очију, а прота Стејић хлебом и сољу предао је Куманово регенту Александру²⁹.

Моравска дивизија II позива преузела је, на иницијативу свога команданта М. Недића, акцију ка Тетову ради извиђања и гоњења растуреног турског 7. корпуса. Не наилазећи на озбиљнији отпор непријатеља, Дивизија је 13. 11. ослободила Тетово а 15. 11. и Гостивар. 16. новембра 3. пешадијски пук Пироћанаца занео је око Падалишта. Изненада, око 23 часа, прошавши кроз село Трапчин Дол, коњица је засута пушчаном, митраљеском и артиљеријском ватром са северне ивице Кичева. После једног сата 3. пук се развио на Коси северно од села Раштата и водећи непрекидну борбу током ноћи зауставио турски напад преко Кнежина, а растројене турске трупе нису биле у стању да пруже озбиљнији отпор 3. пуку и Моравској дивизији II позива. 17. и 18. новембра 3. пешадијски пук заузео је Кичево. Командант 3. пука Стефановић, капетан Павловић, који је управљао 4. батаљоном 3. пука, као и поручници Радић и Милан Ђорђевић показали су велику присебност и жестоком нападом на центар турске војске помогли решавању битке.³⁰ О овој бици Виден Тошић је записао: „Пред Кичевом по висовима било је много Арнаута када су наше претходнице стигле. Непријатељ је изненада отворио ватру а Арнаути су мучки нападали са свих страна. Сутрадан, борбу је решила колона коју је водио мајор Марић и која је успела пола сата раније да од Турака заузме доминирајући вис Јаворац и да заобиђе турско лево крило. Услед тога је Турке обузео паничан страх и они су одступили ка Битољу, остављајући на бојишту много мртвих и рањених. Са наше стране било је око 250 рањених и погинулих, а међу славно палим у борби пред Кичевом 6. 11. 1912. године налази се и резервни пешадијски поручник 3. пука Марко Мандић, који је сахрањен као јунак на Кичеву, искрено ожаљен од својих Пироћанаца ... Ту смо задобили око 8.000 пушака и грдну муницију коју су Турци у свом бекству немилице бацали. Турака је било мртвих и рањених око 12.000“.³¹

У свету је силно порасло интересовање за догађаје на балканском ратишту,³² па је око 20 страних дописника дошло у Штаб Армије

²⁹ Јован Ђ. Поповић, *Белешке из ратна 1912. године* (породична архива чува се у кући Наде Поповић у Пироту).

³⁰ Д. Шијачки, нав. дело, 327.

³¹ В. Тошић, *Ратни дневник*, 17.

³² Љиљана Алексић-Пејковић, *Западне силе Антанте и Први балкански рат*, Округли сто поводом 75 година, 1912–1987, САНУ, Београд 1991, 25–31.

да би пратило операције српске војске. Развој ратних операција одвео је ратнике Пироћанце према Прилепу и Битољу, где се била повукла разбијена турска Вардарска армија. Идући према Алинцима на челу Моравске дивизије II позива био је 3. пешадијски пук Пироћанаца. По писању очевидца, „развој Моравске дивизије II позива и њених пукова пружао је један од најлепших призора који се у рату могу видети. Прилепско поље било је прекривено безбројним крупним и ситним јединицама, које никако не престајаху одржавати своје правилне форме и правилно прописани узајамни однос. На све стране јасно су се оцртавали стројеви и пореци појединих чета, батаљона и пукова. Гоњење непријатеља било је веома хитро. Пукови су хитали напред као да је то била таква утакмица...³³ Тако је као предигра знаменитој Битољској бици завршен бој код Алинаца, без претходно припремљеног плана. Следећи ратни окршај затекао је Пироћанце на Бакарном гувну, једном вису од неколико стотина метара висине „од кога се пружају благи повијарци у страну и сви као застој деле прилепску од битољске равни“.³⁴ 3. пук Пироћанаца 7. новембра увече победоносно је ушао у Прилеп. Одмах је започет рад на извиђању, у чеме се посебно истакао од Пироћанаца редов Петар Стојановић - Мица заробивши пиштољ и двоглед турског официра. Мица је из ратова 1912–1918. године за изузетне војне заслуге окачио на своја ратна прса велики број одличја, међу којима и Карађорђеву звезду.³⁵ У боју на Бакарном гувну страдало је много Пироћанаца. У својим ратним сећањима В. Тошић записао је о овој бици следеће: „Било је рано поподне. Око 6–7 км јужно од Прилепа пукао је турски топ, па онда много граната које су падале у непосредну близину 3. пука. Становништво Прилепа било је ужаснуто видећи поново турске трупе. Морало се брзо радити. Није се смело допустити Турцима да унесу пометњу у наше редове. Зато командант нареди покрет напред, и поче напредовање наше дивизије. Разви се ужасна борба. Наше тобције биле су непогрешиве, а Турци, иако бројнији, почели су да се повлаче у највећем нeredу. Наши су прешли Бакарно гувно и наставили гоњење непријатеља. Било је много турских лешева, које је у међувремену покрио снег који је почео да пада. Када сам касније минуо приметио сам на Бакарном гувну много хумки, заокружених гробова са крстовима, па сузних

³³ М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912*, књ. III, Београд 1931, 53.

³⁴ *Дневник наших победа*, књ. II, Београд 1913, 124–132.

³⁵ В. Тошић, *Ратни дневник*, 18.

очију одстајаш пред тим херојским гробовима који су ловоров венац нашој славној војсци“.³⁶

Битољска битка је једна од најзначајнијих операција српске војске 1912. године. Исходом ове битке решавана је судбина турске војске. Турци су претрпели пораз и ту је почела ликвидација отоманске војне снаге, да се брзо потом претвори у дефинитивни слом.³⁷ 3. пук Пироћанаца 1. позива имао је у бици на Облакову важан задатак, који је сјајно извршен у једном моменту, критичном по обе стране. У овој бици 3. пешадијским пуком 1. позива командовао је потпуковник Иван Павловић, 1. батаљоном мајор Тихомир Смиљковић, 2. батаљоном мајор Добросав Ђорић, 3. батаљоном капетан Драгољуб Владисављевић, 4. батаљоном Лазар Поповић, Допунским батаљоном капетан Миладин Петровић. Значајна улога у тој операцији 3. пешадијског пука 1. позива пала је тада на 3. и 4. батаљон, који су одређени да 14. новембра изврше један ноћни напад. Временске прилике су биле неповољне. На маршу од Бакрног гувна ка Облакову, преко македонских гудура и поља, хитао је 3. пук да помогне 3. пуку 2. позива који је на Облакову јуначки одолевао силној турској навали. Капетан Лазар Поповић у својим белешкама записао је о овој бици: „После тешког и заморног марша стигосмо најзад на Облаковски вис у жеку борбе, очекујући даља наређења. Било је 8 часова увече када су 3. и 4. батаљон добили заповест команданта пука да крену на борбену линију ка центру турских положаја, и изврше смену батаљона 3. пука 2. позива, а потом у 2 часа по поноћи изврше препад на централни турски шанац, који иначе и преко дана нисмо могли видети, ни осматрити. Кретали смо се кроз маглу и густу таму ноћи. Уморни, једва смо се држали на ногама, а ноге су дубоко западале у изоране блатњаве њиве. Нешто пре пола ноћи, једва стигосмо до одређених делова 3. пука 2. позива ... На 400 корака пред овим рововима налазили су се Турци ... Вода је у млазевима цурила низ рукаве наших шињела. Држао нас је на ногама још само ратни понос, част и слава нашег оружја ... После стотину корака дочекао нас је страховити плотун турских пушака. Пред самим турским шанцем настаде најкритичнији тренутак, поче страховита борба ножевима, кундацима, рукама за гушу, зубима ... Хватали смо се без оружја у коштац, и једино пипајући руком по глави распознавали по шајкачи нашег војника, а по фесу противнич-

³⁶ Нав. место.

³⁷ С. Скоко, *Први балкански рат*, Београд 1970, 326–336.

ког. Крв, каљава и црна, мешала се са блатом и једно време чули су се само лупа кундака, тресак удараца по глави и крклање самртника ... Погинуло је много наших и турских војника“.³⁸

Турска војска, којом су код Битоља командовали Цавид-паша, Фети-паша и Галиб-паша, бранила се на свим положајима крајњом енергијом.³⁹ Били су свесни да од исхода Битољске битке зависи и њихов даљи опстанак у Македонији, па су се с великом пожртвованошћу одупирали напредовању Прве армије. Новембра 17. и 18. покушали су испад са снагом од 25–30 хиљада људи ради пробоја у правцу Охрида, али је овај јуначки одбијен.⁴⁰ Светозар П. Јовановић, редов 3. пука II позива и носилац две медаље за храброст, о бици на Облакову пише: „Дванаест дана лежали смо у рову кроз који је протицала вода. Толико сам се тада нахладно да сам читавог живота осећао студ у левој нози“.⁴¹ Захваљујући пожртвованости и храбрости поручника Александра Т. Петровића и Ђорђа Ж. Стојановића, десетковани 4. батаљон 3. пешадијског пука је уређен и успешно је одолео предстражама које су Турци оставили у повлачењу ка Ресну. Командант 4. батаљона Лазар Поповић записао је: „Одржали смо све наше позиције над Битољем, а 6. новембра први пут ушли смо у наш лепо Битољ. Тако је Облаковски вис остао највећа костурница Пироћанаца I и II позива изгинулих за ослобођење Битоља“.⁴²

Цавид-пашине снаге почеле су одступање ка Охриду и Лерину између 18. и 19. новембра. Резервни пешадијски капетан Виден Тошић, командант 2. батаљона 3. пешадијског пука II позива зауставио је са својим војницима десетковану чету Цавид-паше, разоружао је и том приликом заробио карабин, ратни трофеј Цавид-паше, са угравираном посветом турског султана на сребрној плочи. У својим ратним сећањима записао је: „Овај ратни карабин је посебно чуван за време рата 1941–1945. године и када су ме Немци, чији је војни штаб био једно време у нашој кући до Малог моста, упорно пита-

³⁸ Борислав Ратковић, *Србија и Црна Гора у балканским ратновима 1912–1913*, Београд 1972, 110–126. Лазар Поповић, *Пироћанци у ратним причама*, Земун (без год. изд.), 19.

³⁹ *Дневник наших победа*, књ. I, 193–211.

⁴⁰ Б. Ратковић, нав. дело, 111.

⁴¹ Запис се чува у кући др Ивка Јовановића, професора Педагошке академије у Пироту.

⁴² Л. Поповић, *Пироћанци у ратним причама*, 20.

ли да ли сам био 'солдат' у ранијим ратовима, вршили неколико претреса у кући, карабин – ратни трофеј и моја пушка из ратова 1912–1918. године нису нађени јер су били добро сакривени".⁴³ После Битољске битке регент Александар упутио је честитку 3. пешадијском пуку Пироћанаца следеће садржине: „Показали сте се достојни потомци својих предака. Одолели сте свим ратним тешкоћама и разбили турску војску. Својим победама код Битоља сјајно осветисте Косово и ослободисте нашу браћу петовековног ропства, дични моји соколови. Диче се вама ваши деца, жене, браћа, а и поколења ће се поносити вама".⁴⁴

После битолске операције, која је трајала 24 дана, српска Врховна команда остварила је свој циљ – разбијање турске Вардарске армије и њено одбацивање ван дејстава српске војске. Тиме је борба на вардарском бојишту успешно завршена, а рат за Србију стварно окончан после нешто више од месец дана ратних операција.⁴⁵ За показану храброст, припадници 3. пешадијског пука названи су људима од челика, а пук је због брзине дејстава ратних операција добио назив *Гвоздени и Лећећи ђук*. Војници 3. пешадијског пука били су без мане и страха а њихова пуковска застава одликована је златном медаљом за храброст 1912. године. Застава је конзервацијом доведена у релативно добро стање. Сачињена је од дуплог рипса с траком, са симболом и натписом „За Краља и Отачество“ и „С вером у Бога“, извезеним концем и срмом. Застава је величине 75 x 75 cm а копље је 280 cm. Чува се у Војном музеју у Београду, инв. 3930.⁴⁶

Први балкански рат представља изузетно значајан догађај у историји Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке. Четири слободне мале балканске државе, са око 10 милиона становника заједнички су први пут иступиле против османлијских завојевача и постигле велике резултате слоивши некада моћно Османско царство које је столећима кочило прогресивне историјске токове на Балкану. Српска војска је испољила велико одушевљење и висок борбени морал, али је претрпела и велике људске жртве.⁴⁷

⁴³ Поклон је уписан у књигу инвентара, бр. 356, МПП.

⁴⁴ В. Тошић, *Ратни дневник*, 21 (породична архива).

⁴⁵ Б. Ратковић, нав. дело, 126.

⁴⁶ Драгана Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, 27; иста, *Српске заставе у Првом балканском рату*, Први балкански рат, књ. XIX, САНУ, Београд 1991, 106.

⁴⁷ Душан Ђирић, „Доживљаји Пироћанаца у балканским и у Првом светском рату“, рукопис МПП, 31.

Југословенски народи под Аустро-Угарском, вековима раздвоје-ни, пружали су материјалну и моралну подршку Србији и Црној Го-ри, гледајући у њима братске и независне државе и снажан осло-нац за своје национално ослобођење.⁴⁸ Брз и катастрофалан пораз Тур-ске изненадио је и узнемирио велике силе, нарочито оне које су очеки-вале сигурну победу турског оружја (Немачка и Аустро-Угарска).

Аустроугарска влада је изјавила да не може допустити Србији из-лазак на Јадранско море и да неће прихватити уговор о миру који бал-канске државе буду закључиле с Турском.⁴⁹ Тај став су подржали и во-дећи министри Немачке и Италије, а француска штампа је узрујано по-ручивала балканским државама да оне саме не могу решавати питања која имају не само балкански, него и европски значај. Зато су велике си-ле на брзину сазвале у Лондону конференцију амбасадора која је на сво-јој првој седници одржаној 17. 12. 1912. године донела одлуку о ствара-њу аутономне Албаније под султановим сизеренством и контролом ве-ликих сила, као и одлуку о забрани изласка Србије на море. Поражена Турска је била присиљена да 30. маја 1913. године потпише мировни уговор у Лондону, којим се одрекла свих својих поседа западно од ли-није Енос–Мидија у корист победника. Тиме је њена полуфеудална власт на Балкану неповратно срушена, а то овом рату, поред нациснал-ноослободилачког, даје и револуционарни карактер. Србија је изгубила укупно 45.000 људи (22.000 погинулих и умрлих и око 25.000 рањени-ка, Бугарска око 75.000, Грчка 28.670, Црна Гора 9.438).⁵⁰

Без обзира на последице које су се јавиле у 1913. години, после по-деле турског наслеђа, рат 1912. године онемогућио је продор великих сила на дотадашњу турску територију и политичко потчињавање Балка-на од стране империјалистичких држава, пре свега Аустро-Угар-ске и Италије.⁵¹ Тзв. македонско питање остало је нерешено и послужи-ло је као непосредан увод у Други балкански рат 1913. године. Првим балканским ратом у историји српског народа завршио се период тур-ског господства и над осталим народима на Балканском полуострву.

⁴⁸ В. Крстић, *О неким одјецима балканских райова код Срба у Угарској*, Први балкански рат, Београд 1991, 53–56.

⁴⁹ *Србија у балканским рајовима 1912–1913*, Дневник победа, Београд 1988, 420.

⁵⁰ Б. Ратковић, нав. дело, 167.

⁵¹ В. Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912*, Први балкански рат, Београд 1991, 15.

Borislava Lilić

LIBERATION OF OLD SERBIA AND MACEDONIA
INHABITANTS OF PIROT DURING THE BALKAN WAR 1912

The formation of the Balkan union in the summer of 1912 had as its consequence the successful war of the Balkan states against the Turks. The outcome of the First Balkan War (1912) brought about the liberation of Serbian people in so-called Old Serbia and Macedonia and the annexation of these areas to the state territory of Serbia. This presumes the joining the number of about 1.500.000 inhabitants, mostly Christians of Serbian nationality, to the Kingdom. In freed region, the feudal system and the corresponding leasing agrarian-legal dealings in the country were abolished. The lawfulness became the basis of the relation between government and population. The institutions of national character, which had been subjugated for centuries, were re-established; the cultural legacy of the Serbian Medieval State was put under protection of the national government. However, the unsettled question of the territorial claims came out as the first-level problem in the relationship of Serbia and Bulgaria. The unwillingness of Bulgaria to grant Serbia more of Macedonia than had been envisaged in their mutual treaty (the Treaty of March 13th, 1912) caused the outbreak of the Second Balkan War in June 1913.

Key words: The Balkan Union, The First Balkan War (1912), Old Serbia, Macedonia, The Inhabitants of Pirot, The Morava Division